
ПЕДАГОГІКА

УДК 37.01:331:37(47+57)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/68-2-28>**Олег МАЛЯРЧУК,***orcid.org/0000-0002-3019-9028*

доктор історичних наук,

професор кафедри суспільних наук

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
(Івано-Франківськ, Україна) *oleg.malyarchuk@gmail.com***Наталія КОРОСТІЛЬ,***orcid.org/0009-0005-1080-6870*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародної економіки, маркетингу і менеджменту
Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту

Західноукраїнського національного університету

(Івано-Франківськ, Україна) *Nata_1981j@ukr.net*

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ ПЕДАГОГІКИ: ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ

У статті доведено, що трудове виховання школярів і молоді постійно займало першочергове місце в усій системі радянської педагогіки, а в західноукраїнському селі, зважаючи на одвічний не знищений ще остаточно селянський менталітет – особливо. Соціалістична перебудова села внесла докорінні зміни не лише в системі господарювання, а й сформувала нові виховні принципи народної педагогіки, які базувалися на адекватності дій щодо радянської влади. Традиційно виховним ідеалом виступав батько, проте в нових історичних реаліях тоталітарної системи переоцінці підлягали поняття чесності, працьовитості, моралі. Розкрито, що система підготовки сільськогосподарських кадрів регіону передбачала залучення випускників шкіл, училищ, інститутів до модернізації економіки СРСР. Доведено, що державна політика викачування трудових ресурсів із колективізованого села була серйозною перешкодою на шляху економічного розвитку західного регіону України. Економіка західних областей втрачала найбільш перспективну частину трудових резервів – молодь. В умовах низької продуктивності праці, недостатньої кількості техніки це зумовило дефіцит робочої сили в промисловості, хоча в аграрному виробництві у напружений час збирання урожаю спостерігався надлишок працівників масових кваліфікацій. Незважаючи на це практика колгоспно-радгоспної системи господарювання передбачала залучення у аграрний сектор економіки безплатної робочої сили зі сторони підшефних організацій, установ, в першу чергу, учнів середніх шкіл і студентів. Доведено, що незважаючи на перекося та упущення в системі підготовки кадрів та насильницького насадження комуністичної ідеології була сформована українська сільська інтелігенція, яка перейняла естафету визвольної боротьби та національну ідею державотворення.

Ключові слова: школярі, молодь, західноукраїнське село, трудове виховання, сільська інтелігенція.

Oleh MALIARCHUK,

orcid.org/0000-0002-3019-9028

Ph D hab. (History),

Professor at the Department of Social Sciences

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) oleg.malyarchuk@gmail.com

Natalia KOROSTIL,

orcid.org/0009-0005-1080-6870

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of International Economics,

Marketing and Management

Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Institute of Management

of Western Ukrainian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) Nata_1981j@ukr.net

LABOUR EDUCATION OF RURAL YOUTH IN THE SOVIET PEDAGOGICAL SYSTEM: WESTERN REGIONS OF UKRAINE

The article proves that the labour education of schoolchildren and young people was constantly of high priority to the entire system of Soviet pedagogy, and especially in the western Ukrainian countryside, given the age-old not yet completely destroyed peasant mentality. The socialist reconstruction of the village introduced fundamental changes not only in the economic system, but also formed new educational principles of folk pedagogy which were based on the relevance of actions to the Soviet government. Traditionally, the father was the educational ideal, but in the new historical realities of the totalitarian system, the notions of honesty, hard work, and morality were subject to reevaluation. The authors have shown that the system of training agricultural personnel of the region provided for the involvement of graduates of schools, colleges, and institutes in the modernization of the USSR economy. It has been proved that the state policy of draining labour resources from collectivized villages was a serious obstacle to the economic development of the western region of Ukraine. The economy of the western regions was losing the most promising part of labour reserves – the youth. In the conditions of low labour productivity and insufficient amount of equipment, this led to a shortage of labour in industry, although in agricultural production, during the busy time of harvesting, there was a surplus of workers with mass qualifications. Despite this, the practice of the collective-farming management system provided for the involvement of free labour in the agricultural sector of the economy from subordinate organizations and institutions, primarily high school pupils and students. It has been proved that despite the distortions and omissions in the personnel training system and the violent implementation of communist ideology, the Ukrainian rural intelligentsia was formed, which took over the baton of the liberation struggle and the national idea of state building.

Key words: *schoolchildren, youth, western Ukrainian village, labour education, rural intelligentsia.*

Постановка проблеми. Колективізоване західноукраїнське селянство змушене було адаптуватися до нових реалій – вижити в умовах радянської дійсності, послуговуючись не християнськими моральними принципами. Принципи адекватності дій селян у відповідь щодо терору, насилля, депортацій радянської влади закономірно породили новий світогляд – «хвали, обманною і кради». Ці «заповіді» надовго стали життєвим дороговказом радянського колективізованого селянства. Сільська молодь росла і формувалася в надзвичайно складних умовах, – з одного боку одвічні селянські чесноти: чесність, працьовитість, порядність. З другого – радянська педагогічна система заставляла, або залишитися в селі і важко фізично працювати, або здобути освіту з метою вирватися з «колгоспного рабства».

Аналіз основних досліджень. Проблематика «діти і дитинство», «повсякденне життя дітей і

молоді західних областей України, які здобували загальну середню освіту» у повоєнні десятиліття увійшла до наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених набула популярності тематика історії дитинства, соціальної історії та історії повсякдення соціальних груп і верств (молоді, селянства, інтелігенції, міського населення, робітництва тощо) (Галів, Свійонтик, Ярушак, 2021: 143–171). Трудове виховання сільської молоді західного регіону Української РСР лежить у контексті вказаних напрямів наукових історичних досліджень. Так, завдяки дисертаційній роботі К. Богатирчук, присвяченій дітям і підліткам шкільного віку Української РСР 1960–1980-х рр. (Богатирчук, 2017), досліджено історію повсякденного життя шкільної молоді. Тематика повсякденного життя дітей і молоді західноукраїнських областей репрезентована кількома десятками наукових студій. Ми не беремо до уваги численні дослідження радянських

авторів. Сучасні дослідники М. Галів, О. Свйонтик, М. Ярушак у статті «Повсякдення школярів західних областей України (1944–1953): вибрана сучасна історіографія» роблять спробу класифікувати їх за проблемно-тематичним принципом у перше повоєнне десятиліття: 1) з історії шкільництва західних областей України; 2) з історії повсякденного життя різних соціальних середовищ, до яких належали школярі на західноукраїнських землях; 3) впливу українського визвольного руху на Західній Україні на освітнє середовище краю (Галів, Свйонтик, Ярушак, 2021: 144).

«Соціалістичні перетворення» в сфері освіти західних областей України у два повоєнні десятиліття проаналізував С. Сворака у статтях, монографії (Сворака, 1998) та докторській дисертації (Сворака, 1999). Дослідник на основі широкого джерельного матеріалу розкрив трансформаційні процеси в освітньому житті Західної України. Не ставлячи за мету висвітлити трудове виховання сільської молоді, науковець чимало спричинився до акцентування уваги на різних аспектах вказаної проблеми. Структурні зміни в системі сільськогосподарських кадрів та орієнтацію загальноосвітньої школи на задоволення потреб виробництва, в тому числі й сільськогосподарського розкриваються у монографіях О. Малярчука «Тоталітаризм проти західноукраїнського села» (Малярчук, 2008) та «Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991)» (Малярчук, 2023).

Окремі аспекти становлення системи трудової підготовки учнів розкрито у дисертації С. Дем'янчука: «Характерною особливістю радянської системи трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл було ігнорування потреб та інтересів окремої особистості, перевага колективних форм організації навчально-виховного процесу, спрощений підхід до оцінки індивідуальних якостей школярів... Недоліком була й недостатня увага до підготовки в Україні вчених вищої кваліфікації (докторів педагогічних наук). Це певною мірою гальмувало процес створення наукових шкіл (зокрема, в регіонах, віддалених від столиці), ускладнювало появу потрібних монографічних досліджень. Специфіка радянської системи трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл не сприяла розвитку належного інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу, що спричинило відставання від розвинених зарубіжних країн» (Дем'янчук, 2000).

Навчання і виховання молоді у школах трудових резервів України (1943–1950) висвітлює у дисертації В. Король. Так, дослідник відзначає насильницькі способи залучення підлітків у Львівській, Станіславській, Рівненській та

інших областях України до навчальних закладів трудових резервів: облави, нічні візити додому, озброєне конвоювання, погоні і засідки тощо (Король, 2017: 94–95).

Серед праць «регіонального сегменту» слід виділити студії дрогобицької вченої-історика Р. Попп. Зокрема, у статті «Шкільництво Львівщини у перші повоєнні роки» розкрито формування загальноосвітньої мережі краю, відзначено окремі аспекти політики радянської влади щодо педагогічних кадрів. З іншого боку, авторка охарактеризувала окремі моменти трудового виховання шкільної молоді Львівської області, описавши залучення дітей і підлітків до відбудови матеріальної бази шкіл під час так званих «недільників» і «тижнів школи», під час яких школярі виготовляли наочні посібники, споруджували спортивні майданчики, облаштовували шкільні подвір'я (Попп, 1998: 162). Окремі аспекти трудового виховання у шкільництві Закарпаття висвітлено у дисертаціях Л. Капітан (Капітан, 2013), В. Міщанина (Міщанин, 2019), колективній монографії «Освіта Закарпаття» (Химинець, Стрічик, Качур, Талапканич, 2009) та ін.

Мета дослідження – виокремити провідні фактори формування особистості сільської молоді в умовах радянської дійсності на західноукраїнських землях.

Виклад основного матеріалу. Селянські діти вмів працювати і терпіти, мали природну цікавість до невідомого, а суворе життя в повоєнному селі заставляло бути кмітливими та наполегливими. Саме ці риси допоможуть багатьом з них здобути згодом вищу освіту і стати кваліфікованими інженерами, вчителями, лікарями, вченими, митцями, керівниками, військовими. Вони – нова українська радянська інтелігенція, яка не дасть згаснути визвольній українській національній ідеї і без вагань візьмуть участь у її здійсненні наприкінці 1980-х.

Провідний фактор розвитку і формування особистості – виховання, а це були діти війни, діти селян. Вони на очах ставали, в свої ще дитячі роки, надто дорослими. Їх еднали родинні почуття і спільне бажання допомогти у важкій щоденній праці батькові, матері, бабусі, дідусеві – не у всіх вони й були. Селянські діти ходили до школи до першого морозу. Вимушені шкільні канікули тривали до весни, коли знову босоніж можна було вийти на вулицю. Так тривало до часу, аж поки мати чи батько мали змогу купити перші кирзові чоботи. Однак, сім класів чи середню школу, значна частина з них закінчувала на відмінно, з похвальними грамотами.

З метою виховання слухняних, покірних тоталітарній системі громадян СРСР учительство регіону в примусовому порядку залучалося до проведення бесід серед селян на заздалегідь підготовлені районними партійними кабінетами теми. Під керівництвом районних партійних комітетів у сільських школах спеціально організовувались учительські гуртки з вивчення книг Й. Сталіна «Про Вітчизняну війну Радянського Союзу» та «Короткого курсу історії ВКП(б)». Таким методом спеціально готувалися «сили радянської інтелігенції» для проведення ідеологічної роботи серед місцевого населення. Для комуністів із низьким загальноосвітнім рівнем, які самостійно не могли працювати над «Коротким курсом історії ВКП(б)», організовувалися партійні школи при парткабінетах. Вечірні партшколи один-два рази в місяць проводили семінари секретарів первинних партійних організацій, де першочерговим питанням була «соціалістична перебудова на селі». До переліку тем лекцій парткабінетів обов'язково входили: «Черчіль брязкає зброєю й інтерв'ю товариша Сталіна», «Виборча система у СРСР і в капіталістичних країнах», «Возз'єднання українського народу – історична закономірність», «Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу», «Закон про план IV Сталінської п'ятирічки», «Завдання інтелігенції у відбудовний період» і т. д. (Малярчук, 2021: 95).

На вимогу нової радянської влади в агітаційній роботі з сільським населенням брали участь усі вчителі. Так, в річному звіті Станіславського обласного відділу народної освіти за 1945/46 н. р. зазначалося, що «всі вчителі були охоплені гуртками з вивчення книг товариша Й. Сталіна. Під час виборів до Верховної Ради СРСР вчителі знайомили селян зі Сталінською Конституцією та положенням про вибори». Чернівецьке облвно за вказаний період звітувало, що «вчительство і всі працівники народної освіти області органічно сполучають повсякденну навчально-виховну роботу в школі з політмасовою, ними проводиться велика агітаційно-масова робота серед населення села». Вчителі-агітатори прочитали 3000 лекцій-бесід, на яких «пояснили селянам найпередовішу, найпослідовнішу, найдемократичнішу Сталінську Конституцію» та програму партії з питань соціалістичного будівництва на селі. На вчительство західноукраїнського регіону покладалося політичне завдання «піддавати постійній критиці ворожі буржуазно-націоналістичні перекирчення «школи» М. Грушевського історії українського народу» та різними методами систематично підростаючим поколінням «доказувати переваги кол-

госпного ладу над одноосібними господарствами» (Малярчук, 2021: 96).

Після суцільної колективізації на початку 1950-х важке матеріальне становище на загал не дозволяло селянам-колгоспникам повною мірою скористатися можливостями, які могла дати їм освіта та культура, зокрема навчати дітей у семирічних чи середніх школах, що залишалися платними. Зазвичай, відсутність відповідного одягу та взуття призводила до того, що діти селян у зимовий період тривалий час масово не відвідували школу. Сільські учні ще й навесні погано ходили до школи, оскільки батьки залучали їх до польових робіт. Так, у Плугівській школі Золочівського району Львівської області частка відвідування становила 37,8%, у Вороняківській – 65% (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 175. Арк. 3). Добиратися з віддалених чи гірських сіл у райцентри, де зосереджувалося навчання, через відсутність транспорту учні не мали змоги. Молодь прагнула залишити село, стаючи дешевою робочою силою на численних новобудовах незорого СРСР, наповнюючи ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання.

Відомий політичний діяч Я. Федорчук у своєму автобіографічному документальному нарисі «Волинянин. Дитинство і юність» змальовує картину життя тогочасного волинського села: «Традиційно виховним ідеалом виступав батько, його непримиренність до брехні, чесність, працьовитість. Та це не допомогло йому у неврожайному сорок п'ятому за невиконання непосильних державних поставок і несплату податків отримати п'ять років позбавлення волі. Мати в осінні холодні дощі, місила своїми босими ногами двадцяти п'яти кілометрову скорботну дорогу до тюрми аби передати хоча б якусь передачу. Батько перебував у тюрмі майже пів року. Його помилувала Президія Верховної Ради УРСР...

Українські селяни швидко зрозуміли, що вижити за радянської влади можна було лише обманюючи її та публічно розхвалюючи її діяння. Хвали, обманом і краді – ці слова, точніше заповіді – далеко не Божі, стали надовго життєвим дороговказом радянського селянства, особливо колективізованого. Принципи гидкі, аморальні, грішні. Та, яка влада, такі й адекватні дії її громадян. Так, односельці навчилися ховати від влади зерно, не контрахувати всю худобу, розводити багато птиці, спилувати фруктові дерева і садити нові вздовж доріг. На неораних, колись польських землях, орали та засівали поля. Таким чином можна було одержати додаткове невраховане державою збіжжя, яке можна було продати і т. д.» (Федорчук, 2007: 114).

Школярем Я. Федорчук (майбутній депутат Верховної Ради України IV–VII скликань, один із засновників Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина») збагнув, що педагогічна система СРСР у своїй основі базувалася на вигаданих, а не справжніх прикладах і героях. У шкільній програмі був Тарас Шевченко з «Гайдамаками» та «Кавказом», Іван Франко, Леся Українка, Володимир Сосюра, вірш «Любіть Україну» якого то включали то виключали з програми, Микола Гоголь з «Тарасом Бульбою», Михайло Лермонтов з «Мцирі». Десятки інших українських, російських, зарубіжних авторів, яких вивчали у школі. Як селянська дитина – пас корову і читав. Усі книжки в сільській бібліотеці були ним прочитані й не один раз. На той час сестра Рая працювала вже акушеркою й він приходив до неї обробляти присадибну ділянку. Сім сотих засіяних ячменем треба було скосити, пов'язати у снопи й змолотити. Шістнадцять кілометрів ніс із собою ціпа. В кімнаті сестри побачив книгу Рафаеля Джованьолі «Спартак», яку вона мала на другий день повернути. Цілу ніч читав і встиг на ранок ще й до школи. У сьомому-восьмому класі прочитав заборонені твори Андрія Чайковського «На уходах» та «За сестрою», Пантелеймона Куліша «Чорна Рада». Він жив життям героїв. В ці роки захопився історією – запорозькими козаками, патріотичними віршами Кобзаря. Волинський головатий хлопець завжди буде захоплюватися та високо цінуватиме подвиги козаків і воїнів Української повстанської армії. Вивчаючи криваві події на Волині, що відбувалися у сорокових роках ХХ століття він дійде висновку, що дядьки селяни змусили братися до зброї не лише відважних, а й потенційних боягузів. Масовість збройного опору польсько-німецько-енкаведистським карателям була високою, як ніколи в Україні. З шкільних років засвоїв головний урок історії – кожен українець зобов'язаний до загибелі захищати свою сім'ю, своїх дітей. Без цього не може бути ні української нації, ні України (Федорчук, 2007: 115).

З метою забезпечення колгоспів кваліфікованими трактористами-машиністами широкого профілю з кваліфікацією слюсаря, здатними ефективно користуватися різноманітними сільськогосподарськими машинами і механізмами та проводити їх профілактичний ремонт, підготовку механізаторських кадрів необхідно було зосередити надалі лише в училищах механізації сільського господарства. Однак розпочате у 1954 р. освоєння цілинних земель потребувало величезних людських і матеріальних ресурсів. Ця державна програма планово вичерпувала необхідний

потенціал із регіону. Міністерство сільського господарства УРСР зобов'язувало училища механізації сільського господарства західних областей України готувати трактористів-машиністів широкого профілю для Казахської РСР.

У будь-якому регіоні СРСР – у Середній Азії чи Прибалтиці, в Закавказзі чи на Далекому Сході – «нова людина» мала будувати «світле майбутнє». За таких умов чітко проявлялася тенденція до значного зменшення кількості працездатних колгоспників у західних областях УРСР. Примусові трудові мобілізації негативно впливали на формування сільськогосподарського кадрового корпусу. Наприклад, тільки в колгоспах Тернопільщини у 1955 р. чисельність працездатних колгоспників зменшилася на 2300 осіб, що пояснювалося «вибуттям по організованому набору робочої сили на шахти і промислові підприємства» СРСР. У 1956 р. 1500 юнаків і дівчат Ровенщини направлено за комсомольськими путівками на будівництво шахт Донбасу. Більше 3000 комсомольців Волині виїхало на освоєння цілинних земель Казахстану. У вугільній промисловості Донбасу, на будівництві каналу Північний Донець–Донбас у 1957 р. працювало більше 3500 молодих волиняків. Партійні та комсомольські організації регіону розгорнули широку агітаційну роботу з мобілізації молоді у союзні трести «Примортрансбуд», «Ціліноградтрансбуд» та на будівництво Балаківського комбінату штучного волокна у Саратовській області (Малярчук, 2022: 52).

22 лютого 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді – кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів Київщини. Ця група прибула в Казахстан і працювала у Федоровському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Хмельниччини, Дніпропетровщини та західних областей України. У 1956 р. у цілинних господарствах працювало понад 75 тисяч українських юнаків і дівчат (Баран, 1996: 157). Чи можна було запобігти масовому виселенню десятків тисяч працездатних молодих людей? Так, можна, якби партійні та державні керівники того часу не розглядали західноукраїнське село як важливий резерв робочої сили для освоєння просторів Сибіру, Півночі, Уралу.

Певну роль у вирішенні кадрових проблем та трудовому вихованні молоді відіграли училища механізації сільського господарства та технічні училища в системі трудових резервів. У 1955 р. школи механізації реорганізували в училища механізації сільського господарства. Їх кількість в Україні зросла з 56 у 1953 р. до 147 у 1955 р.

Протягом 1953–1957 рр. ці заклади, а також ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання випустили близько 692 тисяч сільських механізаторів. На короткотермінових курсах була підготовлена значна кількість трактористів, водіїв, обліковців-заправників, причіплювачів, комбайнерів та машиністів (Кондуфор, 1979: 228). Масштабна підготовка спеціалістів масових сільськогосподарських професій на короткотермінових курсах і відповідно низька якість їх знань суперечили постанові вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. Серйозні недоліки у системі підготовки кадрів для МТС на короткотермінових курсах призводили, як зазначалося у звітах обласних управлінь сільського господарства, «до незадовільного використання техніки та виконання сільгоспробіт, передчасного спрацювання машин» (ДАТО. Ф. Р – 2. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 25).

Радянська влада «переорала» на свій лад західноукраїнське село та шукала прибічників-активістів із місцевого населення. Провідниками політики комуністичної Москви мали виступати первинні партійні та комсомольські організації на місцях. Дійшла черга і до школи, яку реорганізували з семирічної на десятирічну. Так, три роки поспіль Я. Федорчук вчився у найстаршому класі. До нього прислухалися як до лідера: добре вчився, займався спортом, брав участь у драмгуртку сільського клубу. Настала пора створювати шкільну комсомольську організацію і його одного з перших викликали в учительську і запропонували вступити до комсомолу. Кілька днів поспіль його викликали, він відмовлявся. Справа набирала особливого значення, бо вже всі, кого викликали у учительську, подали заяви. Залишилися лише ті, кого не можна було приймати – діти осуджених чи вбитих повстанців і він – кращий учень класу. Він, мабуть, так і не вступив би в чужу, як був переконаний, організацію. В цій скрутній для нього життєвій ситуації, що вирішальним чином впливала на його подальшу долю, на допомогу прийшов учитель – Микола Гаврилович Тихоліз. Він не агітував за комсомол, він аргументовано доводив, як вмів це робити на уроках геометрії, фізики та математики, необхідність вступу. Не будучи комсомольцем, практично неможливо вступити до вищого навчального закладу, тобто здобути вищу освіту. Після закінчення вузу неможливо знайти гідну посаду. А нам, місцевим, переконував він свого учня, потрібно не лише бути спеціалістами, але йти у владу і дбати про своїх людей, захищати їх від бідності, національної деградації, займатися освітою, культурою, духовністю. Чужі, приїжджі керівники цього не зроблять. Вони байдужі. Мені

буде надзвичайно шкода, якщо такий юнак залишиться в колгоспі коням хвосту крутити. Це не для тебе. А душу, свої переконання і совість не продавай нікому. Комсомол – це оболонка, яка не завжди і приємна, але необхідна, щоб не лише вижити при цій владі, а й стати на ноги і послужити Україні, хоча б своїй Волині. Він уважно слухав і попросив вчителя дати подумати до завтра, хотів порадитися з батьком, переосмислити. Після розмови з батьком, він подав заяву. До цієї розмови він був її ворогом. Неважливо, що нова влада дала йому право на навчання та відкрила доступ до культури. Вона забрала більше – відбрала в батьків вісімнадцять гектарів землі і зробила їх батраками, вони не можуть вибратися з бідності, батька нізащо запроторила до тюрми. На його очах загинув той родовід, що, не дивлячись ні на які історичні катаклізми, продовжувався з прадавніх часів. З батьковим поколінням закінчується той тисячолітній родовід хліборобських традицій, та і самих селян Волині. А скільки знищено односельців, скільки їх сидять по тюрмах і виселено до Сибіру та Казахстану? Сказане вчителем почало проростати, формуватися і перетворюватися в план дій. Ні, не в світосприйняття, а саме в план пристосування для досягнення благородної мети. Якби був старшим – ходив би разом із Григорієм зі зброєю в руках проти ворогів, що нищили його земляків. Його б чекала і доля Григорія. Тепер інша ситуація. Треба оволодіти іншими методами боротьби – використати владу на користь своїх земляків, на користь волинян, України (Федорчук, 2007: 122).

Орієнтація загальноосвітньої школи на задоволення потреб виробництва, в тому числі і сільськогосподарського, витікала із соціально-економічної платформи КПРС періоду так званого «розгорнутого будівництва комунізму». Закон СРСР від 24 грудня 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» та відповідний закон УРСР від 17 квітня 1959 р. визначили, що випускники восьмирічних шкіл, отримавши попередню професійну підготовку, працюватимуть за спеціальністю в різних галузях господарства СРСР. Проаналізовані нами архівні матеріали та публікації тогочасної преси вражають розмахом дитячої праці у колгоспах під час «отримання попередньої професійної підготовки». Звернемося у цьому зв'язку до конкретних прикладів, що знайшли своє відображення в пресі досліджуваного періоду. Газета «Радянська Волинь» від 18 листопада 1958 р. повідомляла, що в 1957/58 н. р. учні Волинської області виробили в колгоспах 950 тисяч трудовнів, виростили 39 тисяч кролів,

виготовили 5 мільйонів штук цегли, побудували 127 класних кімнат, 65 майстерень, 76 теплиць (Радянська Волинь, 1958).

Водночас передбачалося широке залучення піонерів до шефства над вирощуванням кукурудзи в колгоспах. Ініціативи шкіл були «схвалені» обкомами ЛКСМУ і підтримані партійним та господарським апаратом. Під безпосереднім керівництвом учителів значна частина учнівської молоді весь сезон працювала на колгоспних полях. ЦК ЛКСМУ розгорнув республіканське соціалістичне змагання молодіжних ланок із вирощування кукурудзи, а також змагання комсомольсько-молодіжних тракторних бригад. Акція «комсомольські гектари» отримала належну підтримку на найвищому рівні і проводилася в рамках Всесоюзного соціалістичного змагання (ДАВО. Ф. П – 41. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 7, 12). Рішенням бюро обкомів та райкомів партії проводилися соцзмагання між молодими доярками, тваринницями, садоводами і т. д. (ДАВО. Ф. П – 41. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 4).

Волинянин Я. Федорчук свідчить: «В той же час, коли все робилося вручну і наступала пора збору, він разом з молодшою сестрою Лідєю, йдучи до школи, кожного ранку заходили на материну ділянку, копали і складали в купи буряки. Через холодну росу дерев'яніли ноги, одяга промокала. Та діти за годину намагалися накопати стільки коренів, щоб їх вистачило на цілий день роботи матері. Після того мокрі, змучені йшли на навчання, знали – іншого виходу з цього рабства не має. Лише освіта, як колись викуп з кріпацтва, давала селянинові шанс – і вони цим шансом скористалися. Згодом усі п'ятеро дітей здобули вищу освіту» (Федорчук, 2007: 129).

Основною формою масового навчання колгоспників і робітників радгоспів, без відриву від виробництва, залишалися дворічні агрозоотехнічні курси. Особлива увага при комплектуванні навчальних груп зверталася на те, щоб агрозоотехнічним навчанням була охоплена вся сільська молодь, яка закінчила семирічну чи десятирічну школу і працювала в колгоспах чи радгоспах краю. Випускників десятирічок зараховували безпосередньо на курси в групи другого року навчання. У зв'язку з тим, що навчання на агрозоотехнічних курсах у 1958/59 н. р. проводилося за минулорічними навчальними планами, кожен викладач був зобов'язаний внести у навчальні програми доповнення і зміни, які виходили з постанов лютневого пленуму ЦК КПРС про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію МТС. Однак значна частина колгоспників і робітників радгоспів, насамперед бригадирів виробничих бригад,

ланкових, завідувачів тваринницьких ферм, закінчили такі курси 4–5 років назад і потребували подальшої перепідготовки, вдосконалення кваліфікації (Малярчук, 2008: 150).

З метою ліквідувати відставання аграрного виробництва в областях започатковували університети та школи передового досвіду для партійно-радянського активу, керівних колгоспних кадрів на базі кращих господарств. У районах створювалися кабінети, а в колгоспах – кімнати передового досвіду. На їх базі вивчався досвід комплексної механізації обробітку та вирощування сільськогосподарських культур, йшло навчання молодих доярок, тваринників і т. д. Ці форми навчання запроваджувалися в адміністративному порядку, проте в багатьох випадках не давали належного результату.

Великі надії у вирішенні кадрової проблеми на селі покладалися на сільські професійно-технічні училища. Перша половина 60-х років характеризувалася помітним пошквдженням у підготовці кадрів масових сільськогосподарських професій. Згідно з наказом міністерства № 525/74/152 «Про розширення мережі училищ механізації сільського господарства в УРСР» від 24 червня 1963 р., було відкрито 48 нових училищ, із них у західноукраїнському регіоні 11: селищах Колки Ківерцівського району Волинської області, Войнилів Калуського району Івано-Франківської області, Перемишляни Золочівського району Львівської області, Сокиряни Кельменецького району Чернівецької області, Демидівка Млинівського району та Острозі і Червоноармійську Ровенської області, Підгайці Бережанського району, Товсте Борщівського району, Скалаті Підволочанського району і Вишнівець Збаразького району Тернопільської області (ДАТО. Ф. Р – 2. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 25).

Такі заходи прискорили кількісне формування інфраструктури кадрів масових професій. На середину 1960-х уже спостерігався надлишок кадрів масових сільськогосподарських кваліфікацій у колгоспах на час «напруженого періоду робіт». Однак потреба у спеціалістах із середньою спеціальною та вищою освітою залишалася актуальною. У колгоспному та радгоспному виробництві зростає роль спеціалістів сільського господарства. Серед голів колгоспів вищу освіту мали 25%, середню спеціальну – 52%. Звичайно, майже всі керівники господарств були членами чи кандидатами в члени КПРС. Досить помітна кількість спеціалістів очолила колгоспні бригади, ферми та відділки – в радгоспах. У кожному господарстві нараховувалося в середньому біля десяти спеціалістів із вищою і середньою освітою. Питома вага

спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою серед колгоспних бригадирів у цей час становила близько 13,4%, серед завідуючих фермами – 10%. Певною мірою зросла й кваліфікація агрономів та зоотехніків. Серед них із вищою освітою було відповідно 27,8 і 14%, зі середньою освітою – 69 і 79%, решта закінчили підготовку на курсах, однорічних школах і т. д. Значно гіршим був якісний склад ветеринарних працівників колгоспів: із них тільки 4% мали вищу і 51% – середню освіту, більшість закінчили однорічні сільськогосподарські школи й отримали кваліфікацію молодшого ветфельдшера. Ще нижчою була питома вага дипломованих спеціалістів серед інженерно-технічних працівників. Один інженер припадав на кілька господарств, а серед механіків тільки 52% здобули спеціальну освіту. В цілому кращими ці показники були в радгоспах. Загін сільської виробничої інтелігенції краю вже був досить численним: він налічував близько 30 тисяч осіб. Проте роль спеціалістів сільського господарства в умовах командно-адміністративної системи недооцінювалася, не проявлялося достатньої турботи у створенні для них відповідних умов праці та відпочинку на селі, повністю не використовувались їх досвід і знання (Кондуфор, 1979: 105–106).

Додаток № 10 до постанови ЦК КП України і РМ УРСР «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи Української РСР в 1966 році» від 4 березня 1966 р. передбачав план працевлаштування молоді, яка закінчувала середні загальноосвітні школи, на роботу в колгоспах, радгоспах і на інших сільськогосподарських підприємствах західного регіону: Волинська область 3,7 тис., Закарпатська – 2,3 тис., Івано-Франківська – 2,6 тис., Львівська – 4 тис., Рівненська – 3,7 тис., Тернопільська – 4,3 тис. і Чернівецька – 3,3 тис. (всього по республіці 144 тис. осіб) (ДАТО. Ф. Р – 2. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 147).

Однією з форм залучення учнів до роботи в сільському та лісовому господарстві були учнівські виробничі бригади та шкільні лісництва. Десятки тисяч школярів поєднували в них навчання з суспільно-корисною працею. Виробничі бригади і шкільні лісництва підтримували тісні зв'язки з передовиками сільського та лісового господарства, дослідними установами області та працювали під їхнім керівництвом. Для багатьох юнаків і дівчат виробничі бригади та шкільні лісництва стали справжньою школою трудового виховання, творчого ставлення до праці. У 1973 р. указом президії Верховної Ради СРСР члени учнівських виробничих бригад Г. Іванишин (Комарівська

СШ) та В. Липчук (Торговецька СШ) були нагороджені медаллю «За трудову відзнаку» (ДАІФО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 3683. Арк. 124).

Робота з професійної орієнтації учнів спрямовувалася на надання їм допомоги у свідомому виборі професії. Профорієнтація проводилася під час викладання основ наук, екскурсій, зустрічей з людьми різних професій, організування тематичних диспутів, бесід, вогників тощо. На промислові підприємства Івано-Франківської області у 1973 р. було працевлаштовано понад 51% випускників середніх шкіл, в колгоспи та радгоспи – близько 24%, на підприємства громадського харчування та побутового обслуговування – 7,6%. На підприємствах, колгоспах і радгоспах області працювало 5347 випускників шкіл. У всіх міськкоммах, райкомах комсомолу було створено штаби з трудового влаштування випускників. Вони були в тісному контакті з комісіями в справах неповнолітніх при районних виконавчих комітетах депутатів трудящих. У кожній області проводилася робота зі спрямування молоді на ударні комсомольські будови та господарства різних регіонів УРСР і СРСР (ДАІФО. Ф. Р – 3. Оп. 2. Спр. 1170. Арк. 135).

Індустріальний розвиток сільськогосподарського виробництва передбачав як високі темпи його технічного переоснащення, так і широке вдосконалення технології виробництва, зміни у змісті й характері праці сільських трудівників. Праця сільськогосподарських працівників певним чином організовувалася на принципах, властивих промисловості і наближалася за своїм характером до праці промислових робітників. Із зміною характеру сільськогосподарської праці центральною фігурою став механізатор (тракторист-комбайнер). За 1966–1985 рр. загальна чисельність кадрів механізаторів основних спеціальностей у колгоспах, радгоспах, міжгосподарських підприємствах республіки зросла в 1,43 рази. Чисельність трактористів-машиністів, трактористів, комбайнерів збільшилася з 482,4 тис. до 612,9 тис. У загальній кількості колгоспників, зайнятих у громадському господарстві, механізатори становили в 1985 р. 17,8% (Лукінов, 1987: 121).

Зміни в економіці виробництва і характері праці ставили високі вимоги до навчання кадрів, а також «широких трудящих мас», особливо шкільної та студентської молоді. Восени розпочиналися заняття в школах підвищення професійної майстерності колгоспників у теоретичних гуртках і семінарах, в народних університетах сільськогосподарських знань. У них навчалися (часто доволі формально) тисячі керівників і спеціалістів, колгоспників і робітників радгоспів. «Економічне

навчання» стало «важливим засобом поліпшення організаторської і виховної роботи, вдосконалення господарської практики, підвищення творчої активності людей» (Економічне навчання на селі, 1974).

На кінець 1980-х в західному регіоні була створена розгалужена мережа трудового виховання сільської молоді: обов'язкова виробнича практика на колгоспних полях в загальноосвітній школі, допомога школярів і студентів у збиранні врожаю, різноманітні гуртки, курси, школи, училища, технікуми, вузи тощо. Потреби розвитку аграрного сектора зумовили формування кадрового корпусу з місцевого населення, якому відводилася роль працівників, а також керівництва нижчою і середньою управлінською ланкою. Офіційно кожний був залучений до тієї чи іншої форми навчання, особливо сільська молодь і керівні кадри. Проте село фінансувалося за залишковим принципом, система навчання сільських дітей невігідно відрізнялася від освіти міських жителів. Гонитва за показниками, здійснювана парторганами, змушувала займатися приписками. Штучне розширення мережі сільськогосподарських навчальних закладів та обов'язкове трудове виховання вело до формалізму. Учні, слухачів, студентів переводили з курсу на курс, намагаючись виконати плани

випуску молодих спеціалістів, на яких чекали господарства в різних регіонах СРСР.

Висновки. Таким чином, у досліджуваний період у західному регіоні України була створена і функціонувала розгалужена мережа сільськогосподарської освіти: вузи, технікуми, училища, школи, курси, семінари, гуртки, кабінети, кімнати тощо. Кожен сільський школяр західного регіону УРСР був залучений, як до роботи на колгоспних полях, так і до профорієнтаційної роботи з метою залучення до сільськогосподарського виробництва. Закономірно, що гонитва за показниками змушувала займатися приписками і часто робота зводилася до звичного формалізму. Так, слухачів курсів, учнів шкіл, студентів навчальних закладів переводили з курсу на курс, намагаючись виконати плани випуску молодих спеціалістів, на яких чекали господарства в різних регіонах УРСР і СРСР. Державні програми орієнтувалися на молодь, намагалися втримати молодь на селі та насаджували комуністичні ідеали. Головну роль у плеканні національної ідеї та збереженні народних звичаїв і традицій відіграли народна педагогіка, яка всупереч офіційній політиці радянської влади виступала оберегом історичної пам'яті народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран В. К. *Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
2. Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60 х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. істор. наук (доктора філософії) : 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 332 с.
3. Галів М., Свійонтик О., Ярушак М. Повсякдення школярів західних областей України (1944–1953): вибрана сучасна історіографія. *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): вибрані питання* : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 143–171.
4. Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 16 с.
5. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. П – 41. Оп. 2. Спр. 32. 137 арк.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 3683. 230 арк.
7. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П – 3. Оп. 9. Спр. 233. 280 арк.
8. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. Р – 2. Оп. 1. Спр. 179. 141 арк.
9. // Прикарпатська правда. 1974. 19 листопада.
10. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр. Київ, 2013. 583 с.
11. Король В. Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Харків – Запоріжжя, 2017. С. 234.
12. Кондуфор Ю. Ю. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 8. У 2 кн. Голов. Київ: Наукова думка, 1979. Кн. 1. 390 с.
13. Лукінов І. І. Історія народного господарства Української РСР : [у 3-х т. 4 кн.]. Т. 3, Кн. 2. Київ : Наук. думка, 1987. 440 с.
14. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.
15. Малярчук О. Політико-ідеологічний терор радянської влади проти західноукраїнського селянства (1944–1953). *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953): вибрані питання* : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 80–113.
16. Maliarchuk O. Ideological and political terror of the soviet government in the Western regions of Ukraine. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory*. Collective Monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. P. 47–80.

17. Малярчук О. Формування сільськогосподарського кадрового потенціалу радянської влади в західноукраїнських областях у 1944–1953 рр. *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять* : колективна монографія. Rīga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. С. 202–226.

18. Малярчук О. *Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991)*. Івано-Франківськ: «Симфонія форте», 2023. 554 с.

19. Міщанин В. В. Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр. : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Ужгород, 2019. 606 с.

20. Попп Р. Шкільництво Львівщини у перші повоєнні роки. *Проблеми суспільно-політичних наук*. 1998. Вип. 1. Історія. С. 162.

21. На подвиг юнаки і дівчата! Звернення. *Радянська Волинь*. 1958. 18 листопада.

22. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першій половині 60-х років ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 381 с.

23. Сворак С. Д. *Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.)*. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 235 с.

24. Федорчук Я. П. *Волинянин*. Кн. 1.: «Дитинство і юність». Київ: Вид. центр «Просвіта», 2007. 176 с.

25. Химинець В. В., Стрічик П. П., Качур Б. М., Талапканич М. І. *Освіта Закарпаття*. Ужгород : Карпати; Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. 464 с.

26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). Ф. – 166. Оп. 15. Спр. 109. 115 арк.

REFERENCES

1. Baran V. K. (1996). *Ukraine 1950 – 1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy [Ukraine in the 1950s and 1960s: the evolution of the totalitarian system]*. Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. 448 p. [in Ukrainian].

2. Bohatyrychuk K. O. (2017). Povsiakdenne zhyttia ditei i pidlitkiv shkilnoho viku v Ukrainii RSR (druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.) [Everyday life of children and adolescents of school age in the Ukrainian SSR (the second half of the 1960s – the first half of the 1980s of the 20th century)] : dys. ... kand. istor. nauk (doktora filosofii) : 07.00.01 / Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. Kyiv. 332 p. [in Ukrainian].

3. Haliv M., Sviontyk O., Yarushak M. (2021). Povsiakdenne zhyttia shkoliariv zakhidnykh oblastei Ukrainy (1944–1953): vybrana suchasna istoriografii [Everyday life of schoolchildren of the western regions of Ukraine (1944–1953): selected modern historiography]. *Povsiakdenne zhyttia naseleння zakhidnykh zemel Ukrainy u pershi povoienni roky (1944–1953): vybrani pytannia* : kolektyvna monohrafiia / vidp. red. V. Ilnytskyi. Lviv–Torun: Liha-Pres. P. 143–171. [in Ukrainian].

4. Demianchuk S. P. (2000). Trudova pidhotovka uchniv zahalnoosvitnikh shkil Ukrainy (1945–1991 rr.) [Labor training of students in Ukrainian secondary schools (1945–1991)] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Ivano-Frankivsk. 16 p. [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region] (dali – DAVO). F. P-41. Op. 2. Spr. 32. 137 ark. [in Ukrainian].

6. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archive of Ivano-Frankivsk Region] (dali – DAIFO). F. P-1. Op. 1. Spr. 3683. 230 ark. [in Ukrainian].

7. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archive of Lviv Region] (dali – DALO). F. P – 3. Op. 9. Spr. 233. 280 ark. [in Ukrainian].

8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archive of Ternopil Region] (dali – DATO). F. P – 2. Op. 1. Spr. 179. 141 ark. [in Ukrainian].

9. Prykarpatska pravda. [Carpathian truth] 1974. 19 lystopada [in Ukrainian].

10. Kapitan L. I. (2013). Etnokulturnyi rozvytok Zakarpattia u konteksti radianizatsii kraiu, 1944–1964 rr. [Ethnocultural development of Transcarpathia in the context of Sovietization of the region, 1944–1964]. Kyiv. 583 p. [in Ukrainian].

11. Korol V. (2017). Navchalni zaklady systemy trudovykh rezerviv u period vidbudovy ekonomiky Ukrainy (1943–1950 rr.) [Educational institutions of the labor reserve system during the reconstruction of Ukraine's economy (1943–1950)] : dys. ... kand. istor. nauk : 07.00.01. Kharkiv – Zaporizhzhia. P. 234. [in Ukrainian].

12. Kondufor Yu. Yu. (1979). *Istoriia Ukrainiskoi RSR [History of the Ukrainian SSR]*. U 8 t., 10 kn. T. 8. U 2 kn. Holov. Kyiv: Naukova dumka. Kn. 1. 390 p. [in Ukrainian].

13. Lukinov I. I. (1987). *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainiskoi RSR [History of the national economy of the Ukrainian SSR]* : [u 3-kh t. 4 kn.]. T. 3, Kn. 2. Kyiv : Nauk. dumka. 440 p. [in Ukrainian].

14. Maliarchuk O. (2008). *Totalitaryzm proty zakhidnoukrainskoho sela [Totalitarianism against the Western Ukrainian village]*. Ivano-Frankivsk : Misto NV. 228 p. [in Ukrainian].

15. Maliarchuk O. (2021). Polityko-ideolohichni teror radianskoi vlady proty zakhidnoukrainskoho selianstva (1944–1953) [The political and ideological terror of the Soviet government against the Western Ukrainian peasantry (1944–1953)]. *Polityka pamiaty v Ukraini shchodo radianskykh represii u zakhidnykh oblastiakh (1939–1953): vybrani pytannia* : kolektyvna monohrafiia / vidp. red. V. Ilnytskyi. Lviv–Torun: Liha-Pres. P. 80–113. [in Ukrainian].

16. Maliarchuk O. (2022). Ideological and political terror of the soviet government in the Western regions of Ukraine. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory*. Collective Monograph. Rīga, Latvia: “Baltija Publishing”. P. 47–80.

17. Maliarchuk O. (2022). Formuvannia silskohospodarskoho kadrovoho potentsialu radianskoi vlady v zakhidnoukrain-skykh oblastiakh u 1944–1953 rr. [The formation of the agricultural personnel potential of the Soviet government in the west-ern Ukrainian regions in 1944–1953]. *Radianski represii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953): istoriia, osobystosti, pamiat : kolektyvna monohrafiia*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”. P. 202–226. [in Ukrainian].
18. Maliarchuk O. (2023). *Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehioni Ukrainiskoi RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]*: monohrafiia. Ivano-Frankivsk : Symfoniia forte. 554 p. [in Ukrainian].
19. Mishchanyn V. V. (2019). Radianizatsiia Zakarpattia 1944–1950 rr. [Sovietization of Transcarpathia 1944–1950] : dys. ... d-ra istor. nauk : 07.00.01. Uzhhorod. 606 p. [in Ukrainian].
20. Popp R. (1998). Shkilnytstvo Lvivshchyny u pershi povoienni roky [Schooling of Lviv region in the first post-war years]. *Problemy humanitarnykh nauk*. Vyp. 1. Istoriiia. P. 162. [in Ukrainian].
21. Na podvyh yunaky i divchata! Zvernennia (1958). *Radianska Volyn [Soviet Volyn]*. 18 lystopada. [in Ukrainian].
22. Svorak S. D. (1999). Zahalnoosvitnia shkola zakhidnoukrainskoho rehionu v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia druhoi polovyny 40-kh – pershii polovyni 60-kh rokiv XX stolittia [General education school of the Western Ukrainian region in the context of social and political life of the second half of the 1940s – the first half of the 1960s of the 20th century] : dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.01 / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv. 381 p. [in Ukrainian].
23. Svorak S. D. (1998). *Narodna osvita u zakhidnoukrainskomu rehioni: istoriia ta etnopolityka (1944–1964 rr.) [Public education in the Western Ukrainian region: history and ethnopolitics (1944–1964)]*. Kyiv : Pravda Yaroslavychiv. 235 p. [in Ukrainian].
24. Fedorchuk Ya. P. (2007). *Volynianyn [Volhynian]*. Kn. 1.: «Dytynstvo i yunist». Kyiv: Vyd. tsentr «Prosvita». 176 p. [in Ukrainian].
25. Khymynets V. V., Strichyk P. P., Kachur B. M., Talapkanych M. I. (2009). *Osvita Zakarpattia [Education of Transcarpathia]*. Uzhhorod : Karpaty; Informatsiino-vydavnychiy tsentr ZIPPO. 464 p. [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 166. Op. 15. Spr. 109. 115 ark. [in Ukrainian].